

## Kaspars Zellis

Dr. hist., vadošais pētnieks, Latvijas Universitātes  
Filozofijas un socioloģijas institūts

Dr. hist., senior researcher, Institute of Philosophy  
and Sociology, University of Latvia

Aivars Stranga. *Latvija: Neatkarības pēdējais  
cēliens. 1939. gada 23. augusts – 1940. gada  
17. jūnijs*. Rīga: Mansards, 2022. 461 lpp.  
ISBN 978-9934-12-254-5



*The book by Professor Aivars Stranga, Latvija: Neatkarības pēdējais cēliens. 1939. gada 23. augusts – 1940. gada 17. jūnijs (Latvia: The Last Spell of Independence. 23 August 1939 – 17 June 1940) is a study based on archival sources and scholarly literature that shows the destiny of Latvia's statehood in less than a year-long period. In this period, Latvia, along with the other Baltic States, after the conclusion of Molotov–Ribbentrop pact, first came in the Soviet sphere of influence, and later, as the Second World War broke out, it declared neutrality, but a month later was forced to sign a treaty with the USSR that turned it into Moscow's satellite state. The book analyses events related to the foreign policy with a special focus on the reaction to the relevant processes in Latvia. The book examines the response of the political elite and different social and ethnic groups to these processes, the coexistence of the state and society with the Red Army bases, the impact of the USSR's war against Finland on developments in Latvia, and the rapid changes transpiring in the state in the context of these events. By analysing these and other aspects, the monograph provides an overview of the processes taking place in the respective period. The book also addresses developments in the neighbouring countries, which need to be understood in order to make sense of the processes that allowed the Soviet Union almost simultaneously to erase the outlines of three independent states from the political world map for half a century.*

Profesora Aivara Strangas grāmata ir veltīta nepilna gada notikumiem Latvijas vēsturē, kas izrādījās liktenīgi gan Latvijas valstiskumam, gan Kārļa Ulmaņa režīmam, gan arī visai sabiedrībai.

Historiogrāfijā kopš Latvijas neatkarības atgūšanas par Molotova–Ribentropa paktu, 5. oktobra “bāzu līgumu”, vācbaltiešu izceļošanu u. c. ir tapusi virkne pētījumu, kas visumā detalizēti atsedz šo notikumu nozīmi un sekas. Tāpat tapuši pētījumi, kuros analizēta šī laika ārpolitika un Latvijas vieta tajā. Jāatzīmē, ka recenzējamās grāmatas autors šo tēmu izpētē arī ir devis milzīgu ieguldījumu.<sup>1</sup> Savos darbos par autoritārā režīma saimniecisko politiku Stranga ir analizējis arī iekšpolitiskos procesus, attiecības ar mazākumtautībām u. c. jautājumus.<sup>2</sup> Tomēr tas ir bijis tikai viens no aspektiem, caur kuru raudzīties uz procesiem valstī šajā laikā.

Līdzšinējā tradīcijā Latvija ir tikusi parādīta kā totalitāro varu politisko vienotības objekts, kas gaida nenovēršamo izrēķināšanos ar sevi, mazāk pievēršot uzmanību iekšpolitiskajām norisēm valstī pirms okupācijas. Tādējādi notikumi Latvijā okupācijas priekšvakarā ir palikuši sava veida krēslas zonā, pastiprinot kolektīvajā atmiņā priekšstatu par “skaisto dzīvi” līdz padomju tanku ienākšanai un pēc tam sekojošajiem “smagajiem laikiem”. Zināmu lomu tajā ir spēlējusi Latvijas politiskās vēstures periodizācija, kur 1940. gads ir svarīga robežšķirtnē tiem procesiem, kas noveda pie Latvijas valstiskuma zaudēšanas, savukārt 1939. gads “iesprostots” starp abiem periodiem. Savā darbā Stranga ir mainījis akcentu, runājot par 1940. gadu kā rezultātu, nevis kā sākumu pusgadsimtu ilgušajai okupācijai. Grāmatai, kas orientēta arī uz neakadēmisko sabiedrību, tas ir, manuprāt, labs risinājums, ļaujot koncentrēties uz konkrēto laiku un tā problēmām.

Tomēr jāsaaka, ka īsti nav nolasāmi nedz monogrāfijas mērķi, nedz arī pretenzīvi pamatojumi grāmatai, mēģinot to ievietot Latvijas historiogrāfijas “sienā”, nedz arī atsevišķu jautājumu problematizācija. Autors izvēlējis izstāstīt stāstu, kurā notikušais ir attēlots hronoloģiskā secībā, vedot lasītāju pretī zināmajam finālam – okupācijai.

Es tiecos šo darbu vērtēt kā ļoti kvalitatīvu zinātnisku vēstures stāstu, kas ir spējīgs uzrunāt sabiedrību, nevis tikai saujiņu kolēģu, risinot tikai sev svarīgus un nozīmīgus jautājumus. Pavisam nesen amerikāņu vēsturnieks Džeimss Kobs

---

1 Piemēram: Gore, Ilga, Stranga, Aivars (1992). *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija, 1939. gada septembris – 1940. gada jūnijs*. Rīga: Izglītība; Feldmanis, Inesis, Stranga, Aivars, Virsis, Mārtiņš (1993). *Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse)*. Rīga: Latvijas Ārpolitikas institūts.

2 Stranga, Aivars (2017). *Kārļa Ulmaņa saimnieciskā politika 1934–1940*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, u. c.

(James C. Cobb) savā esejā par Vanu Vudvordu (C. Vann Woodward, 1908–1999) norādīja uz viņa pirms pusgadsimta izteiktajām bažām, ka vēsturnieki paši veicinās savas profesijas iznīcību, aizmirstot par nepieciešamību efektīvi rakstīt plašakai neakadēmiskai auditorijai, lai saglabātu sabiedrības izpratni par vēstures nozīmi, tādējādi attālinot Marka Bloka (Marc Bloch, 1886–1944) izteikto brīdinājumu, ka civilizācija kādu dienu varētu novērsties no vēstures.<sup>3</sup>

Kopumā ļoti pozitīvās atsauksmes par grāmatu, ar ko ļaudis dalījās sociālajos tīklos, kā arī tas, ka tās pirmais metiens ļoti ātri tika izpirkts, pierāda, ka šādi darbi ne tikai ir nepieciešami, lai veicinātu sabiedrības interesi un prasmes lietot vēsturi, bet arī ir pieprasīti.

Grāmata aizsākas ar stāstu par režīma ilgtspējības cerībām un plāniem, kur 1939. gads liekas īpašas bažas neizraisošs. Stabīlā iekšpolitiskā situācija un Kārļa Ulmaņa nākotnes ieceres neliecina par gaidāmajām briesmām. Protams, šodienas lasītājam tas varētu šķist kā apbrīnojama tuvredzība un pašpietiekamība, tomēr jāņem vērā, ka visumā līdzīgas noskaņas valdīja arī citviet. Karus un krīzes diemžēl mēs varam paredzēt tikai a posteriori. Pasaules viena daļa nevēlējās karu vispār kā tādu, bet potenciālie agresori to nebūt neplānoja tādu, kāds tas rezultātā sanāca, savulaik rakstīja Ēriks Hobsbaums.<sup>4</sup> Pat Trešais reihs no sava režīma sludinātās miera propagandas pakāpeniski sāka atteikties tikai 1938. gada novembrī, bet gada beigās vēl lielākā daļa vāciešu neticēja, ka viņu vadonis ir izgājis uz “kara ceļa”.<sup>5</sup> Manuprāt, būtu bijis vajadzīgs uzsvērt, ka atšķirībā no lasītāja grāmatas varoņi nezināja, kas tos sagaidīs beigās, kāds būs viņu darbību vai bezdarbību liktenis. Nedz Ulmanis, nedz Munters, nedz kāds cits no daudzajiem grāmatas varoņiem nespēja pareģot notikumu iznākumu, kas šodien mums šķiet tik acīmredzami un nepārprotami.<sup>6</sup> Ja mēs būtu apveltīti ar šādām spējām, tad nepiedzīvotu ne karus, ne krīzes, kas tomēr ar apbrīnojamu regularitāti mūs skar.

3 Cobb, James C. (2023). A legendary historian presaged the problems now plaguing the field. *The Washington Post*, April 3 [tiešsaistē] [shorturl.at/oUVW0](https://www.washingtonpost.com/history/2023/04/03/james-c-cobb-legendary-historian-predicted-problems-now-plaguing-the-field/) (skatīts 03.04.2023.).

4 Hobsbawm, Eric (1995). *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991*. London: Abacus, pp. 37–38.

5 Winkler, Heinrich August (2011). *Geschichte des Westens: Die Zeit der Weltkriege, 1914–1945*. München: C. H. Beck, Kapitel 3.12. (18.68 – 18.71. epub.)

6 Zimīgs, iespējams, ir ASV konsula Ērla Pakera (Packer) 1939. gada 16. aprīlī sniegtais ziņojums par tikšanos ar Vilhelmu Munteru, kurā viņš norāda, ka Munters “noteikti ir pesimistisks attiecībā uz situāciju Eiropā un uzskata, ka tuvāko divu mēnešu laikā situācija tiks pietiekami noskaidrota, lai noteiktu, vai karš būs vai nebūs neizbēgams. Viņš personīgi uzskata, ka tas ir neizbēgami.” Cit. pēc: Taylor, Melissa Jane (2018). ‘Raging Rumors’: American Diplomats’ Reportage from Latvia and Estonia, 1938–1940. *The International History Review*, 40 (1), pp. 155–176, šeit 159. lpp.

Savu stāstu autors ir sakārtojis astoņās nodaļās, kas hronoloģiski un tematiski vēsti par notiekošo. Pirmā nodaļa veltīta Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanai un reakcijai uz to Latvijā. Kā Latvijas diplomātija reaģēja uz ziņām par to, ka divas totalitārās valstis panākušas vienošanos uz Baltijas valstu rēķina? Šajā gadījumā nozīmīgs faktors ir ASV, kuras bija informējušas Latvijas sūtni Krievijā Frici Krieviņu, kurš gan informācijai neesot noticējis un Ārlietu ministrijai ziņojis novēloti (28.–29. lpp.). Šeit, manuprāt, problēma ir nevis tā, ka informācijai, kura vēlāk izrādījās patiesa, nenoticēja, bet gan – kāpēc nenoticēja? Vai tā bija naiva paļaušanās uz Vācijas oficiālo atbildi, vai arī tajā tika saskatītas iespējas dezinformēt Latviju, ieraujot to nepārredzamā lielvalstu spēlē? Kāpēc ASV neinformēja par to caur savu ārkārtējo un pilnvaroto sūtni Rīgā un Tallinā Džonu Vaileju (*Wiley*), kurš par šādu vienošanos bija dzirdējis nevis no Vašingtonas, bet no Francijas sūtņa Rīgā (!) un par to informējis savu ārlietu departamentu 1. septembrī?<sup>7</sup>

Autors, uzdodot jautājumu: ko vajadzēja darīt šādā situācijā, kad pienāca aizvien vairāk informācijas par Vācijas un PSRS iespējamo vienošanos uz Latvijas rēķina, lielā mērā izvērš savulaik Edgara Dunsdorfa izteiktās tēzes – ka vajadzējis sastādīt jaunu kabinetu, kurā vieta būtu arī cilvēkiem, kuri būtu spējīgi iebilst Ulmanim, kas būtu arī signāls tautai par draudiem; tāpat nākt klajā ar paziņojumu tautai un pasaules sabiedrībai par gaidāmajām briesmām (34. lpp.). Domājams, tomēr šādas apceres ir vairāk no alternatīvās vēstures un anahroniskas pēc būtības. Vai var pārņemt Latvijas diplomātiem un Ulmanim, ka viņi noticēja oficiāliem paziņojumiem, nevis kuluāros klīstošām ziņām? Tas, ka šie paziņojumi bija melīgi, manuprāt, ir Berlīnes un Maskavas, nevis Latvijas atbildība.

Otrā nodaļa veltīta Latvijas neitralitātes jautājumam. Tajā tiek analizēta t. s. pašpasludinātā neitralitāte, cīņa pret baumotājiem, ierobežojumi pilsoņiem pamest valsti, visumā apšaubāmā Latvijas nostāja pret poļu jautājumu, bēgļiem, dažādu preču regulācijas uzsākšana u. c. jautājumi. Kā rakstīja Jānis Ķeruss, neitralitāte tajā laikā Latvijā “tika izprasta kā līdzeklis, ar kura palīdzību izvairīties no visiem ārpolitiskajiem sarežģījumiem, cenšoties izolēties no kara, jo saimnieciskās labklājības un līdz ar to režīma leģitimitātes tautas acīs saglabāšana bija panākama tikai ārpus visām Eiropas kolīzijām”.<sup>8</sup> Naivās cerības, ka Latvijai kā neitrālai valstij tagad gaidāms uzplaukums, sabruka jau pēc pāris nedēļām (49. lpp.), un valdībai nācās risināt virkni ekonomisko un politisko jautājumu, ko bija ienesusi starptautiskā realitāte. Sabiedrība sāka runāt par karu

7 Taylor 2018, 161.

8 Ķeruss, Jānis (2008). *Latvijas neitrālā politika un neitralitāte 1933.–1940. gadā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 151. lpp.

un pašprognozēt nākotnes iespējas, jo vairs nepaļāvās uz oficiālo propagandu. Valdība pret to vērsās ar likumu bardzību, pastiprinot represijas pret iedzīvotājiem. Historiogrāfijā ir izskanējis viedoklis, ka tieši “neitralitātes ideoloģiskā instrumentalizācija” bija valdības lielākā kļūda.<sup>9</sup> Par to varam strīdēties, vai tā bija nozīmīgākā vai nē. Izlasot nodaļu, ir saprotams, ka šādu kļūdu bija daudz, bet tās mēs, atkārtotos, redzam tikai no šodienas perspektīvas.

Trešā nodaļa veltīta 1939. gada 5. oktobra Savstarpējās palīdzības līgumam, bet ceturta – dzīvei jau ar padomju bāzēm. Autors detalizēti apraksta gan līguma slēgšanu, gan tā politiskās atskaņas Latvijā, kā būtiskākās izceļot vācbaltiešu repatriāciju un nesaskaņu saasināšanos Ulmaņa tuvākajās aprindās. Būtiski, ka plaši ir aprakstīta gan padomju kara bāzu ierīkošana, militārā kontingenta ieviešana, sarunas par ekonomiskajiem sakariem, īpaši bruņojuma iepirkumiem no PSRS, gan arī vietējo iedzīvotāju reakcija uz dzīvi blakus šiem objektiem. Autors stāsta arī hrestomātisko naratīvu par preču pārpilnību Latvijā, kas pārsteidza sarkanarmiešus (175. lpp.), bet jau dažas lappuses tālāk lasām, ka vietējie iedzīvotāji no sarkanarmiešiem pirka cukuru, jo tas Latvijā trūka un bija ieviests uz kartītēm, tāpat kā petroleja. Lasām par preču deficītu, dzīves dārdzības pieaugumu u. c. lietām (177.–178., 198. lpp.). Šis naratīvs ir saprotams Latvijā, jo tas ir salīdzināms ar to nabadzību, kas valdīja PSRS; bet vai tas būs tik pašsaprotams arī citiem?

Piektā nodaļa vēsta par Ziemas karu un Latvijas centieniem darīt visu, lai neaizvainotu padomju pusi, ieteicot saviem pilsoņiem izrādīt mazāk simpātijas somiem. Par to, ka simpātijas pret somiem bija lielas, liecina gan sākotnējie slepenie ziedotāji pie Somijas vēstniecības, gan arī iespējamā dažu militārpersonu palīdzība, nododot somiem atšifrētos Sarkanās armijas kodus. Zīmīgi, ka šajā laikā sirmmais dzejnieks Edvards Treimanis-Zvārgulis, kurš savas piezīmes rakstīja sev ierastajā epigrammu formā, lielāko daļu savu ierakstu bija veltījis tieši Somijas atbalstam, lamājot kā krievus, tā anģļus par nepietiekamo palīdzību.<sup>10</sup>

Pēc Ziemas kara Latvijas amatpersonu secinājumi, ka karš somiem neko labu nav atnesis, ka Baltijas valstu kurss ir izrādījies pareizs, liecināja par zināmu politisko tuvredzību. Pret tiem iebildis vienīgi ģenerālis Ludvigs Bolšteins, norādot, ka somi ir guvuši lielu morālo pārkumu, kas agrāk vai vēlāk dos viņiem priekšrocības (264.–265. lpp.). Protams, šodien šie vārdi skan pravietiski, bet tā laika perspektīva liecināja arī par Ulmaņa kabineta pareizo taktiku – somi bija zaudējuši teritorijas, cilvēkus, viņiem nācās piekāpties Maskavas prasībām, kurām

9 Keruss 2008, 210.

10 Treimanis-Zvārgulis, Edvards (2021). *Sarkanā paradīzē. Epigrammas*. Rīga: LU LFMI, 31.–38. lpp.

baltieši bija piekrituši pie sarunu galda, bet okupācija, terors, karš – viss, no kā valdība centās pasargāt sabiedrību, bija nākotne, tiesa gan, ļoti tuva nākotne.

Interesants ir nodaļā skartais jautājums par kreiso nelegālu nostāju kara laikā, kuri cerēja, ka Maskava varētu spert līdzīgus soļus arī Latvijā un nomaiņīt Ulmaņa valdību, un aktīvi nodarbojās ar “ziņu” vākšanu par to, kā Latvija pārkāpj 5. oktobra līgumu, kā arī intensificēja savu aģitācijas darbu mazturīgo iedzīvotāju vidū.

Sestā nodaļa “Latvijas iekšpolitiskais stāvoklis” sniedz ieskatu procesos, kas notika Latvijā 1940. gada sākumā. Kara izraisītā saimnieciskā krīze lika apturēt vairākus vērienīgus projektus, palielinājās dzīves dārdzība, politikā saasinājās domstarpības, kas noveda pie ģenerāļa Jāņa Baloža atlaišanas. Objektīvās informācijas trūkums, kas bijis raksturīgs 15. maija režīmam, izsauca par to visdažādākās pārrunas un baumas.

Vērība nodaļā pievērsta arī Latvijas krievu noskaņojumam. Kā atzīst Stranga, šajā laikā pieauga īpaši Latgales krievu interese par notiekošo PSRS, kā rezultātā viņi nonāca padomju propagandas iespaidā, klausoties Maskavas radiopārraides. Tas, ka Latvija nenodrošināja pietiekamu informācijas devu radiofonā un presē krievu valodā, padarīja viņus viegli ietekmējamus no ārienes. Te gan būtu jāuzdod jautājums: vai režīma sniegtā informācija, kam īsti pat neticēja latviešu sabiedrība, būtu savus mērķus sasniegusi, ja to pārraidītu arī krievu valodā Latgalē? Ilgtermiņā – iespējams, tomēr 1940. gada sākumā tas bija jau novēloti.

Divas pēdējās nodaļas “Okupācijas priekšvakars” un “Okupācija” vēsta par Latvijas Republikas pēdējām nedēļām. Historiogrāfijā pastāv vairāki viedokļi par to, kad Staļins izšķīrās par Baltijas valstu okupāciju. Visticamāk, tas noticis pēc Ziemas kara, t. i., 1940. gada martā–maijā,<sup>11</sup> lai gan dokumentāli šo versiju mēs diez vai tuvākā nākotnē spēsim pierādīt. Kāpēc tas ir būtiski? Manuprāt, tas attaisno Latvijas valdības vismaz sākotnējās cerības, ka, iespējams, karu varēs pārlaist ar ierobežotu neatkarību, bet pēc kara atjaunot valstiskumu pilnībā. Bailes no kara, šķiet, bija daudzu vadmotīvs.

Vēl 1939. gada jūnija beigās Vilhelms Munters skaidroja ASV sūtnim Vailejam, ka Latvija ir gatava cīnīties pret Padomju Savienību līdz pēdējam vīram, bet būtu vajadzīgas tikai pāris padomju militārās okupācijas nedēļas, lai Latvija vienreiz un uz visiem laikiem beigtu pastāvēt kā nācija.<sup>12</sup>

Grāmatā šis beigu sākums jeb, kā Stranga to ir nodēvējis, “okupācijas priekšspēle” (359. lpp.) iezīmēta ar izbēgušo sarkanarmiešu krīzi Lietuvā 24.–25. maijā.

11 Bleiere, Daina, Kangeris, Kārlis (atb. red.) (2022). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. III sēj. 1940–1945/46. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 56. lpp.

12 Taylor 2018, 160.

Tālākie notikumi jau tiek izvērsti hronoloģiskā secībā, parādot gan padomju agresijas plānus, gan to realizāciju līdz pat 17. jūnija vakaram.

Nobeigumā tā vietā, lai apkopotu svarīgākās grāmatā sniegtās atziņas, ir dots apraksts par nākamo dienu notikumiem, ko noslēdz 21. jūnijs – diena, ko Stranga pamatoti nosauc par šo “liktenīgo dienu traģisko simbolu”, – tā ir ģenerāļa Bolšteina pašnāvība un viņa atvadu vēstule par to, ka viņš nespēj piedalīties, kad sveša vara spiež noārdīt pašu celto valsti (432. lpp.).

Monogrāfija nenoliedzami ir vērtīga ne tikai sabiedrībai, tā būs nozīmīgs izziņas avots arī jaunajiem vēsturniekiem un studentiem, kā arī vēsturniekiem, kuri ar profesora Strangas lekcijām un pētījumiem ir profesionāli izauguši un rūpīgi tiem sekojuši. Pie tādiem es atļaujos pieskaitīt arī sevi. Strangas grāmatas parādīšanās vienmēr ir notikums vēsturnieku aprindās, jo tajās allaž var atrast ko jaunu un pārdomas rosinošu. Grāmatas stiprās puses ir tās avotu un literatūras segums, kā arī reģionālās perspektīvas klātesamība. Svarīgi, domāju, ir arī tas, ka notikumi nav skatīti tikai un vienīgi caur tā laika elites prizmu, bet daudz vērības veltīts arī dažādu sabiedrības slāņu un etnisko kopienu noskaņojumam aprakstītajā periodā.

#### Pateicības / Acknowledgements

Recenzija sagatavota projekta “Starp valsts iestāžu uzraudzību un neiejaukšanos: viendzimuma seksuālo subkultūru prakses Padomju Latvijā, 1954–1991 / Between Surveillance and Non-Interference of State Authorities: The Practices of Same-Sex Sexual Subcultures in Soviet Latvia, 1954–1991” (Nr. lzp-2021/1-0167) ietvaros.

© 2023 Kaspars Zellis, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar *Creative Commons*

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0).

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).